

زیست‌نامه و کتاب‌شناسی توصیفی

علامه استاد معرفت

- غلام‌نبی گلستانی
- کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث

به نام خداوند لوح و قلم
حقیقت‌نگار وجود و عدم
نام استاد معرفت رحمته الله علیه برای قرآن‌پژوهان آشناست و امروز کمتر مجله یا فصلنامه‌ای را در علوم و یا معارف قرآنی می‌توان یافت. از این استاد فرزانه، اثری را در قالب مقاله، مصاحبه و یا اقتراح نیآورده باشد.

استاد معرفت علاوه بر علوم و معارف و تفسیر قرآنی، در فقه و اصول نیز مجتهدی توانا، استادی زبردست، محقق ژرف‌اندیش و عالمی تیزنگر و نوآور بود؛ برخی از کتب و مقالات ایشان که در این زمینه چاپ شده، قدرت فقاقت و عمق و استواری تحقیق ایشان را می‌نمایاند اما کار گسترده‌نزدیک به چهار دهه- و مداوم و مستمر ایشان در زمینه شناسایی و شناساندن دریای بی‌کران علوم و معارف قرآن که حاصل آن، کتاب گرانسنگ التمهید فی علوم القرآن شده است، استاد را در موضوع قرآن‌پژوهی و علوم قرآنی نامبردار ساخته است.

استاد، سالهایی از عمر گرانبار تدریس و تحقیق خود را در دانشگاه علوم اسلامی

رضوی گذرانده که دانشجویان متعددی از خرمن فیض ایشان خوشه چینی کرده‌اند. از این رو، مسئولان و دست‌اندرکاران دانشگاه، به نشان قدرشناسی و حق‌گذاری نسبت به آن استاد فقید بر آن شدند این شماره از نشریه تخصصی الهیات و حقوق را به بزرگداشت آن قرآن‌پژوه بزرگ اختصاص دهند. این قسمت از کار، مخصوص سالشمار، زیست‌نامه و کتاب‌شناسی توصیفی ایشان است که بر عهده دبیر علمی ویژه‌نامه نهاده شد. پیش از طرح مباحث لازم می‌دانم از همه عزیزانی که در تحقق این ویژه‌نامه نقشی ایفا کرده و با نگاه‌های خود، آن را پر بار ساخته‌اند تشکر و قدردانی نمایم و نیز از خانواده محترم ایشان سپاسگزارم که با ارسال مقاله و فهرست آثار استاد و جزوه «نگاهی بر زندگی حضرت آیه‌الله معرفت ویژه پانزدهمین نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم رمضان ۱۴۲۸ ق. ما را در پربارتر کردن این ویژه‌نامه یاری کردند.

۱. سالشمار زندگی

۱۳۰۹ ش: تولد در کربلا

۱۳۱۴ ش: آغاز به تحصیل

۱۳۳۹ ش: پایان تحصیل در کربلا

۱۳۴۰ ش: مهاجرت به نجف و ادامه تحصیلات عالی

۱۳۵۱ ش: مهاجرت به قم

۱۳۸۵ ش: (۲۹/۱۰/۸۵) ارتحال

۲. زیست‌نامه

بزرگان و اهل فضل و معرفت دو زندگی دارند: زندگی عادی و زندگی علمی: اوّلی حکایت از ظواهر ولادت، طفولیت و... تا پایان عمر دارد که در بررسی آن به مدارج تحصیلی، نام استادان، نام مدارس و شهرها و مدارج علمی و... پرداخته می‌شود که در همین نوشتار به آنها اشاره خواهد شد. و دومی بیان نحوه اندیشه و تفکر و غور و بررسی آرا و نظریات علمی هر دانشمند، در حیطه علمی و بازگفت و بازشناخت نقاط اشتراک و اختلاف آرای وی در مقایسه با آرای اندیشه‌وران معاصر یا پیشین است.

تردیدی نیست که مقام والای استاد معرفت و آثار محققانه و پژوهش‌هایش؛ در قالب کتاب، تألیف، مقاله، و نگارش‌های کوتاه، مصاحبه و اقتراح و نیز حضور ایشان در مجامع و محافل علمی بر عرض و طول مباحث قرآنی اثری ژرف نهاده است و مجموعه آثار ایشان در ارتباط با قرآن، راهنمایی مطمئن و زادی ضروری برای سفر به دریای علوم قرآنی است.

به حق، استاد معرفت از بزرگترین قرآن‌شناسان و صاحب‌نظران علوم قرآنی است. او که با عشق و دردمندی فراوان سراسر عمر پربرکت خویش را وقف احیای قرآن و علوم قرآنی کرد و در راه نمایاندن زوایای تاریک و از یاد رفته و ناشناخته آن سعی بلیغ و جهد وسیع نمود و در زمینه احیای میراث مکتوب و کهن علوم قرآنی که در آثار شیعه پراکنده و نامنسجم بود گامهای مؤثری برداشت، به نحوی که به جرأت می‌توان گفت هیچ دانشمند و محقق دیگری در قرن اخیر به اندازه ایشان از جهت تفتیح تفسیر و علوم قرآنی و چاپ و انتشار آنها، به ویژه دائرةالمعارف بزرگ علوم قرآنی «التمهید» و مجموعه تفسیری التفسیر الجامع الاثری، کار نکرده است.

به راستی او اسباب رونق و گرمی و رواج مباحث قرآنی را در مراکز علمی بزرگ ایران اعم از حوزه و دانشگاه فراهم ساخت تا آنجا که تأسیس چندین دانشکده علوم قرآنی و مؤسسه پژوهشی قرآنی قم مرهون زحمات اوست. تالو تابناک اندیشه و تفکر این فرید قرآنی که در سطر سطر مکتوبات، تقریرات و آثار نشریافته و نشرنیافته او پیداست، همه نماینده تفکرات و آرای استوار نشسته گرفته از نظام الهی خاص مذهب شیعه اثنی عشری است که بیش از هر چیز بیانگر دیدگاهها و طرز تفکر خاص ایشان است.

او جزء معدود عالمانی بود که بی‌وقفه تا لحظه مرگ در جهت تحقق هدف والای خویش - بیرون آوردن قرآن از مهجوریت - تلاش کرد، «عاش سعیداً و مات سعیداً». وی به سال ۱۳۰۹ شمسی در شهر مقدس کربلا دیده به جهان گشود. پدرش شیخ علی معرفت فرزند میرزا محمدعلی از نوادگان شیخ عبدالعالی میسی اصفهانی است. اجدادش که رحمت و غفران خدا شامل حالشان باد همگی از سلسله جلیله روحانیت و جهاد و اجتهاد بوده‌اند؛ مادر ایشان از سلسله جلیله سادات به نام سیده

زهره دختر سیدهاشم تاجر رشتی بود که به سال ۱۳۶۳ ق. دار فانی را وداع گفت و در کربلا محل زندگی خود به خاک سپرده شد. بیش از پنج بهار از عمر استاد نگذشته بود که پدرش او را به مکتب شیخ باقر فرستاد. او از اصفهان به کربلا مهاجرت کرده و یک نظام آموزشی جدید بنیاد نهاده بود.

استاد معرفت مقدمات را نزد استاد حاج شیخ علی اکبر نائینی و پدر بزرگوارش و ادبیات و منطق و نیز مقداری از علوم نجوم و فلکیات و ریاضی را نزد اساتید حوزه کربلا از قبیل سیدسعید تنکابنی، آیه الله سیدمحمد شیرازی، شیخ محمدحسین مازندرانی، سیدمرتضی قزوینی و... فرا گرفت. وی پس از پشت سر گذاشتن مباحث مقدماتی، فراگیری فقه، اصول و فلسفه را از محضر اساتیدی چون شیخ محمد خطیب (از علمای بزرگ و مراجع کربلا)، سیدحسن حاج آقا میرقزوینی (از شاگردان آخوند خراسانی)، شیخ محمدرضا جرقویی و شیخ یوسف بیارجمندی خراسانی (از شاگردان مرحوم نائینی) دنبال کرد.

در این دوره تحصیلی که تا سال ۱۳۳۹ در کربلا به درازا کشید، استاد ضمن فرا گرفتن و تدریس، خود نیز به تدریس و تحقیق اشتغال داشت و حوزه درسی گرمی را با شاگردان خود در باب مسائل علمی و ادبی تشکیل داده بود. همچنین در این برهه زمانی بر خلاف روال معمول حوزه آن زمان، ایشان چندین مقاله علمی و دینی نگاشت که برخی از آن مقالات به خاطر اهمیت آن در قالب کتاب یا رساله علمی انتشار یافت و تجدید نشر پیدا کرد؛ مثل کتاب (حقوق زن در اسلام) و یا (ترجمه قرآن، امکان، نقد و ضرورت)، دو فرقه شیخیه اسکویی و کریمخانی و نیز اهمیت نماز و تأثیر آن در حیات فردی و اجتماعی.

در این دوران همچنین استاد با همکاری گروهی از فضلای پرشور حوزه کربلا چون حضرات آیات سیدمحمد شیرازی، سیدعبدالرضا شهرستانی، سیدمحمدعلی بحرانی و شیخ محمدباقر محمودی ماهنامه‌ای به نام «اجوبه المسائل الدینیة» تأسیس و راه اندازی کرد که هدف آن پاسخگویی سؤالات دینی، اعتقادی و فکری مردم به ویژه نسل جوان بود. این مجله خیلی زود جای خود را در مراکز و محافل علمی دانشگاهی و حوزوی باز کرد تا جایی که در دانشگاههای عراق و برخی از

دانشگاههای خارج از عراق با استقبال فراوان روبه‌رو شد.

در کنار تدریس و تحصیل و نگارش، همزمان برای جوانان کربلا جلسات هفتگی داشت و در این جلسات که با استقبال پرشور جوانان کربلا روبه‌رو شد، تعداد زیادی جوان را با تربیت دینی پرورش دادند. آیه الله معرفت در آغاز سال ۱۳۴۰ ش. و پس از گذشت بیش از یک سال از مرگ پدر، برای تکمیل تحصیلات عالی خود به همراه خانواده به نجف اشرف مهاجرت نمود و هدف این هجرت استفاده علمی و فقهی و اصولی از بزرگان علما و اوتاد، همچون آیات عظام سیدمحسن حکیم، ابوالقاسم خویی، میرزا باقر زنجانی، شیخ حسین حلّی، سیدعلی فانی و حضرت امام خمینی بود. ایشان در زندگی نامه خودنوشت خویش، اساتید این دوره از خود را چنین توصیف می‌کند. آقای حکیم در طرح و بررسی آرای فقها مهارت و دقت فراوانی داشت و درس ایشان از این لحاظ دارای امتیاز خاص بود. ایشان به آرای فقهای سلف همان عنایت و دقت را داشتند که نسبت به اقوال معصومان علیهم‌السلام داشتند.

آقای خویی در قوت بیان و قدرت استدلال و بیان عمیق مطالب در عین رسا و ساده‌گویی سرآمد بود. بحث فقه و نیز اصول را در مدت کم ولی با حجمی زیاد مطرح می‌ساخت و در این جهت بی‌نظیر بود.

آقای زنجانی به شرح و بسط دادن مطالب و روش ساختن ابعاد مسئله با بیانی شیوا و رسا و عمیق اشتهار داشت.

آقای حلّی در طرح اقوال مختلف در هر مسئله و بررسی دلایل و جرح و تعدیل آنها مهارتی بسزا داشت و در مباحث فقهی نوآوریهای فراوانی از خود به یادگار گذاشت. شاگردان وی محدود، ولی از ممتازان و افاضل حوزه بودند. ایشان شیوه تدریس به خصوصی داشت؛ نظر خود را نوعاً بیان نمی‌داشت، بلکه لابلائی نظرات دیگران بدون شاخصه مطرح می‌کرد و هرگاه از ایشان درخواست می‌شد که رأی خود را بیان دارد می‌فرمود: به صلاح شما نیست، زیرا هر چه باشد شاگرد به استاد خود یک نوع گرایش دارد که احیاناً ناخودآگاه نظر او را راجح می‌داند، در حالی که این گرایش گمراه کننده است و او را از آزاد اندیشیدن باز می‌دارد و به خاطر همین خصوصیت بود که توانست شاگردانی نیرومند و آزاداندیش تربیت نماید.

آقای فانی، محقق ثرف نگر و توانمند بود و در تربیت علمی شاگرد سعی فراوان داشت. حضرت امام خمینی در طرح کردن آرای بزرگان و گسترش در نقد و بررسی آن ویژگی خاصی داشت. ایشان بر این باور بودند و چنین هم تربیت نمودند که قداست تنها از آن اقوال معصومان علیهم السلام است، اما اقوال بزرگان احترام دارد نه قداست، و احترام آن، در آن است که به نقد و بررسی آن پرداخته شود و نه اینکه تعبداً پذیرفته شود و با شایستگی لازم به این کار می پرداخت و در سؤال و جواب و نقض و ابرام شاگردان استقبال می نمود و در این راه شاگردانی نقاد و روشنگر تربیت نمود.

استاد می فرماید: علاوه بر جلسات درسی روزانه در روزهای پنجشنبه و جمعه که روزهای تعطیلی حوزه بود، به اتفاق آقای رضوانی و آقای غدیری از اول صبح تا ظهر به گفت و گو و بحث پیرامون مسائل می پرداختیم که در این جلسات مایه های علمی فراوان به دست آوردیم.

مرحوم استاد معرفت به هنگام سکونت در نجف نیز همانند دوران تحصیل در کربلا در کنار تحصیل، در مراکز علمی مختلف تدریس می کردند. صبحها تحصیل و عصرها تدریس، و نیز در همین دوره، مقاله های بسیاری را برای مجلات نگاشتند، همچون رساله قضای فوائت که بعدها به نام تمهید القواعد نشر یافت. این اولین نوشته فقهی استدلالی ایشان بود که با اسلوب و شیوه جدید مسائل فقهی را بررسی کرده است. همچنین کتاب تناسخ الارواح را نگاشت که در ایران با نام فارسی بازگشت روح ترجمه و منتشر شد.

در همین دوران حضور در نجف اشرف با گروهی از فضلاء سرشناس حوزه مثل سید جمال الدین خویی (فرزند مرحوم خویی)، سید محمد نوری، سید عبدالعزیز طباطبایی، شیخ محمدرضا جعفری اشکوری، دکتر محمد صادقی و استاد عمید زنجانی جلسات هفتگی داشتند و پیرامون مباحث و مسائل گوناگون به بحث و تحقیق می پرداختند.

۱-۲. مهاجرت به ایران

در سال ۱۳۵۱ ش. حکومت بعث عراق که صدام در رأس آن قرار داشت دستور

اخراج ایرانیان را صادر کرد و استاد معرفت نیز مثل دیگر معابدان عراقی همراه خانواده و فرزندان رهسپار ایران شد و در شهر قم اقامت گزید.

ایشان در قم نیز همان فعالیت های علمی حوزه کربلا و نجف را دنبال کرد و فقط در یک درس اصول مرحوم میرزاهاشم آملی حضور یافته و بقیه اوقات خود را به تدریس رسائل، مکاسب و کفایه مشغول بودند و سپس تدریس خارج فقه و اصول را شروع نمودند.

شهید قدوسی که در آن زمان مسئول مدرسه علمی حقانی بود، از استاد برای تدریس علوم قرآنی دعوت کرد. تعدادی از شاگردان ایشان در این مدرسه امروز از علما و رجال نامدار کشور محسوب می شوند.

۲-۲. نقش استاد معرفت در پایه گذاری و گسترش علوم قرآنی

آیه الله معرفت جزء معدود افرادی است که علوم قرآنی را در شیعه پایه گذاری کردند. ابتدا در نجف مباحث علوم قرآنی را تحت عنوان التمهید فی علوم القرآن در قالب جزوه و سپس در قالب کتاب که در واقع نخستین کتاب معتبر شیعه در زمینه علوم قرآنی است، انتشار داد. مقام معظم رهبری که خود از قرآن شناسان بنام جهان اسلام است و عمر مدیدی را در تبیین و تفسیر قرآن سپری کرده، درباره تألیفات ارزشمند قرآنی استاد در پیام تسلیت خود به مناسبت رحلت ایشان فرمودند: این روحانی عالی مقام خدمات ارزشمندی در زمینه تحقیقات و تألیفات دینی، به ویژه در تفسیر و علوم قرآنی به جامعه علمی کشور عرضه داشته اند... که یادگارهای ماندنی به شمار می آید.

پس از پیروزی انقلاب، این کتاب به طور رسمی جزو سرفصل های اصلی دروس حوزوی قرار گرفت و رفته رفته در پرتو آن رشته تفسیر و علوم قرآنی در حوزه و دانشگاه به وجود آمد. ایشان درباره انگیزه خود در تدوین علوم قرآنی می گوید:

انگیزه پرداختن به مسائل قرآنی در کنار فقه و اصول آن بود که هنگام مراجعات و مطالعه برای آمادگی تدریس تفسیر به حقیقت تلخی برخورد نمودم و آن فقدان بحث زنده پیرامون مسائل قرآنی در کتابخانه های فعلی تشیع بود و این برخورد تلخ از آن جا به وجود آمد که برای تهیه مقاله ای پیرامون مسئله «ترجمه قرآن» به

کتابخانه اختصاصی قرآن مراجعه می نمودم و در این زمینه کتابهای بسیاری حتی برخی در مجلدات متعدّد و نیز رساله ها و مقالات بسیار از مصر و غیره در اختیار بود که دانشمندان معاصر آن دیار نوشته بودند، ولی در حوزه نجف جز یک برگه اعلامیه حضرت آیه الله شیخ محمدحسین کاشف الغطاء چیز دیگری نیافتم و این امر بر من گران آمد و مرا بر آن داشت که در این زمینه (مسائل قرآنی) به طور گسترده دیدگاههای دانشمندان گذشته و حال مکتب را روشن و ارائه دهم که نتیجه آن تلاش پیگیر، هفت جلد التمهید و دو جلد التفسیر و المفسرون گردید. نوشته اخیر در واقع تکمیل و تدارک مافات نوشته محمدحسین ذهبی مصری است که به ناحق جایگاه تشیع را در حیطه قرآنی نادیده گرفته است.

کار استاد معرفت صرفاً در مباحث علمی و فکری نبود که مبارزی مجاهد و تندی غرآن علیه ظلم و ستم و در این راه مصداق و ﴿و لنبلونکم بشیء من الخوف و الجوع و نقص من الأموال و الأنفس و الثمرات...﴾ بود. او پدر شهید علی معرفت از طلاب خوش استعداد بود. صبر پدر پس از شنیدن خبر شهادت فرزند مثال زدنی بود. او که به هنگام شهادت فرزند (۱۳۶۵/۱۱/۱) در حال نگارش جلد چهارم «التمهید» بود، آن را به فرزند شهیدش تقدیم و ثواب آن را به ایشان اهدا می کند و چنین می نویسد:

هدیه به تو ای فرزندم و ای جگر گوشه ام... همانا تو در ضمن دستیابی به منزلت والای علم و کمال به مقام شهادت دست یافتی، پس دو فضیلت را در خود گرد آوردی و افتخار پیروزی در این دو میدان دست یافتی و خود را با این بخشش اندکت سزاوار چنین پیروزی بزرگی گرداندی. تو در عمر کوتاه خود با سعادت زندگی کردی و در کرامت شهید شدی و به رستگاری عظیمی دست یافتی.

تو با وجود تلاش پیوسته ات برای طلب علم و نیز پافشاری ات در دستیابی به شرف کمال، جهاد در راه خدا و برافراشتن کلمه الله را در زمین برگزیدی چرا که ضرورت به پا خاستن برای دفاع از حریم اسلام و پاسداری از قرائت قرآن را درک کردی... پس سعادت همیشگی و شرافت همزادت گوارایت باد. خداوند این فضیلت را - که تو با اراده برگزیدی - به و ارزانی کرد و این رستگاری عظیمی است.

سرانجام استاد معرفت این قرآن پژوه برجسته، فقیه، اصولی، مؤلف شهیر، استاد توانا و شاگرد پرور در غروب روز جمعه ۱۳۸۵/۱۰/۲۹ در حال وضو گرفتن برای

اقامه نماز مغرب و عشا دیده از جهان فرو بست و به سوی معبود شتافت. طرفه آن که ایشان تا آخرین روز ارتحال خود دست از تحقیقات علمی خود برنداشت و آخرین نوشته ای که روی میز مطالعه ایشان به یادگار مانده جمله «هل استرق رسول الله أسیراً؟» است که عنوان یک مقاله علمی درباره دیدگاه اسلام نسبت به برده داری است. پیکر پاکش در میان اشک و آه فراوان حوزویان و دانشگاهیان و توده مردم مؤمن و مسلمان پس از اقامه نماز بر پیکر پاکش در حرم مطهر حضرت معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد.

۳-۲. گذری بر برخی خصلتهای فردی و اجتماعی استاد

استاد معرفت تجسم و نماد اخلاق قرآنی بود و رفتار و کردارش متأثر از مفاهیم و مضامین قرآنی. اولاً، فردی کاملاً ولایت مدار بود و خود را وقف قرآن و اهل بیت علیهم السلام کرده بود. او خود در مراسمی که به عنوان نکوداشت برایش در قم برگزار شد به نکته ای اشاره کرد که پیوند ناگسستنی او را با اهل بیت علیهم السلام می نمایاند. نکته نخست حضور ایشان در حرم حضرت امیر علیه السلام برای حل مشکل بوده که در سرمقاله به آن اشاره شد و نکته دوم اینکه من خودم (گلستانی) نیز نمونه این کار را از استاد در مشهد شاهد بودم. رویه استاد این بود که هر وقت به مشهد جهت تدریس تشریف می آوردند، چون می دانستند من کتابهایی که علیه اسلام نوشته می شود و شبّهات را می پراکند برای ایشان گرد می آورم از من تازه های کتاب را خواستار شدند. کتابی را به ایشان دادم که نویسنده مدعی بود نزدیک به ده سال برای نگارش آن وقت صرف کرده بود و بر ادیان یهود و مسیح و اسلام، اشکالاتی وارد کرده بود. خدمت استاد رسیدم برای پس گرفتن کتاب و نظر ایشان نسبت به کتاب. استاد فرمود: من کتاب را از ابتدا تا انتها مطالعه کردم، اما اشکالی را در آن دیدم که ذهنم را شدیداً به خود مشغول کرد و هر چه فکر کردم جوابی به نظرم نیامد، خدمت علی بن موسی الرضا علیه السلام رسیدم و به او متوسّل شدم و پاسخ را خواستم، وقتی به دانشگاه رضوی برگشتم، جواب آن برایم روشن شد که در کتاب شبّهات و ردود آن را نگاهشتم.

ویژگی دوم استاد، شب زنده داری است. وی ساعتی قبل از اذان صبح بیدار بودند

و عمده کار علمی ایشان پس از اقامه نافله شب و نماز صبح بود.

ویژگی سوم ایشان علاوه بر آراستگی روحی و اخلاقی آراستگی ظاهر، پاکیزگی لباس و کفشها بود.

ویژگی چهارم، اعتدال در زندگی داشتن و پرهیز از هرگونه افراط و تفریط. در خرید کتاب همت ویژه‌ای داشت و سخاوت به خرج می‌داد. نسبت به محیط زندگی و اطرافیان خوش‌بین بود و همواره محیط را شاد و بانشاط نگه می‌داشت. دعا برای پدر و مادر را واجب شرعی می‌دانست و در تمام نمازها در حق پدر و مادر دعا می‌کرد. در انجام کارهای خانه علی‌رغم اشتغالات فراوان علمی همواره کمک می‌کرد و خرید خانه را خود انجام می‌داد. شعار معروفی از شیخ یوسف نقل می‌کرد که اگر می‌خواهی در زندگی راحت باشی از مردم توقع نداشته باش؛ این بود که همواره در هر شرایطی از کسی توقعی نداشت و در اقدامات و کارهایش انتظار پاسخ از کسی نداشت. اهل کرامت و شجاعت بود و در برابر مخالفان از سعه صدر فراوانی برخوردار بود. توکل و اعتماد و اطمینان خاصی به خدا داشت. چه در مسائل شخصی و چه علمی، به توسل به امامان علیهم‌السلام همواره تأکید داشت. فرزندان خود را به فرا گرفتن علم و تقوا سفارش می‌کرد. همواره از همسایگان و تنگدستان خبر می‌گرفت و جلسات تفسیر قرآن را برای عامه مردم چه در کربلا، چه نجف و چه قم در مساجد محل ادامه می‌داد و مهمترین خصلت ایشان، همان تلاش بی‌وقفه علمی ایشان بود که به قول فرزند ایشان هیچگاه پدر را در حال فراغت و گذراندن زمان ندیدیم. با وجود ناراحتی قلبی همواره در حال تحقیق و تدریس بودند و جلسات درس و بحث خود را تعطیل نمی‌کردند. آخرین جلسه درسشان پس از وفات ایشان لغو شد؛ یعنی غروب جمعه بعد از نماز مغرب و عشا که شاگردان برای درس آمده بودند، متوجه شدند که ایشان دار فانی را وداع گفته‌اند.

۲-۴. ویژگیهای پژوهشی - علمی و درسی استاد

چنانکه اشاره شد استاد معرفت احیاگر و بلکه پایه‌گذار علوم قرآن در شیعه بود. رسم نویسندگان و علمای شیعه تا قبل از ایشان معمولاً چنین بود که مباحث علوم

قرآنی را به اختصار در مقدمات تفسیر خود می‌آوردند، مانند مجمع البیان طبرسی و تبیان شیخ طوسی و گاهی هم مطالب مرتبط با علوم قرآنی لابلائی تفسیر آیات مطرح می‌شد، اما برای اولین بار علوم قرآن در جهان شیعه به صورت یک مجموعه و دائرة المعارف تحت عنوان «التمهید فی علوم القرآن» در ۷ جلد به همه زوایای علوم قرآنی پرداخت. این کتاب که بعدها تلخیص و سپس به فارسی ترجمه شد، با عناوین آموزش علوم قرآن و علوم قرآن انتشار یافت و کتاب درسی حوزه و دانشگاهها شد و جای کتابهای گذشته مثل الاتقان سیوطی و البرهان زرکشی را با قوت و قدرت عمیقتر و بهتر و با نگارشی زیباتر گرفت.

نکته قابل تذکر اینکه هر چند استاد در علوم قرآنی و تفسیر شهره‌اند، تحصیلات عمده و قدرتشان در کربلا، نجف و قم بر مدار فقه و اصول بوده است. ایشان بر مکتب اصولی و فقهی آیه‌الله خویی، حضرت امام خمینی و علامه فانی مسلط بودند و در عین بیان نظریات فقهی و اصولی آنان و تأثیرپذیری، بر آن نقدهایی هم داشتند که با بیانی رسا و شفاف علل و دلایل آن را مطرح می‌کردند. آیه‌الله معرفت چه در حوزه فقه و اصول و چه در حوزه‌های قرآنی، پژوهش محور بود و کسانی که از نزدیک با شیوه تحقیق و پژوهشگری او آشنا بودند او را با اوصاف پژوهش محور، متبع، ژرف اندیش، اهتمام خاص به آرای دیگران ضمن نقادی آنها، رعایت امانت در نقل سخنان دیگران، دارای نزاهت قلم و پرهیز از درشتخویی با آرای دیگران، اجتناب از شتاب‌زدگی، نقدپذیر بودن و نقد را عامل پالودگی اثر دانستن ستوده و معرفی کرده‌اند.

از ویژگیهای شاخص علمی و پژوهشی استاد، نظریه‌پردازی و تولید علم در حوزه‌های مختلف اعم از فقهی و قرآنی بود و در هر وادی دارای نظریه‌های بدیع و نو است؛ نظریه‌هایی چون بطن قرآن، نسخ تمهیدی، نظریه تداعی معانی در تفسیر عرفانی، دیدگاه خاص در مورد صحابه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، دیدگاه ایشان در نگارش تطبیقی و بالاخره نظریه نصب وصفی و انتخاب شخصی در ولایت فقیه و دهها نظریه دیگر که برخی در قالب مقاله در همین ویژه‌نامه مورد بحث قرار گرفته است.

آیه‌الله معرفت غیرت دینی خاصی داشت و اگر جایی به شیعه و اهل بیت علیهم‌السلام

حمله می‌شد، مردانه وارد میدان شده و جوابهای محکم و مستدل می‌داد و به مسائل فرهنگی روز کاملاً توجه داشت. نگارش کتاب شبهات و ردود برآمده از این خصلت استاد است که پاسخی است به شبهات نوپیدا در زمینه قرآن و علوم قرآنی. به راستی استاد معرفت مصداق بارز آیه شریفه «الذین یبلغون رسالات الله و یحشونہ و لایحشون أحداً إلا الله» (احزاب/ ۳۹) بود. وی در عین پابندی کامل به کتاب و سنت، هیچگاه از ابراز عقیده خودداری نمی‌کرد و شجاعت علمی او به ایشان این توان را داده بود که در بحثهای فقهی-اجتهادی، تفسیر و مسائل علوم قرآن با شجاعت آرای جدید و نظریات خود را بیان کند. ایشان هرگز حاضر نشد در فقه، مقلدی بماند؛ از این رو بارها و بارها بر خلاف مشهور و اجماعهای منقول با شجاعت و مستدل نظر خاص خود را داد. آثار ایشان از وثاقت و استحکام علمی بالایی برخوردار است که خود مرجع علمی قرآن پژوهان و فقها قرار گرفته است.

ایشان در تدریس نیز شیوه خاص ابداعی داشت که به آن شیوه تدریس و تحصیل سامرایی می‌گویند؛ یعنی استاد در ابتدای درس مسئله‌ای را مطرح می‌کند و از شاگردان خواستار دیدگاهشان نسبت به آن مسئله می‌شود و با تقسیم کار بین شاگردان، مثلاً یک مبحث تجزیه می‌شود و نظریات دانشمندان یک قرن درباره آن بررسی می‌شود و در نتیجه این روش، روشی مجتهدساز و فقیه‌پرور است که در دوره مرحوم میرزاحمدحسن شیرازی در سامرا رایج بوده و در نتیجه آن شاگردانی مثل آخوند خراسانی پرورش یافته‌اند.

استاد در پرورش شاگردان و رشد و بالندگی آنان اهتمامی ویژه داشت و هرگز به دلیل خستگی شاگردی را رد نکرد. بدون گزافه‌گویی مجلس درس استاد همواره با مهر و محبت و با تکریم استاد نسبت به شاگردان و آرای آنان همراه بوده است. حضرت استاد دارای شرح صدر خاص و بسیار نقدپذیر بود. ایشان نه تنها از نقد ناراحت نمی‌شد، بلکه به کسی که نظراتش را نقد می‌کرد نمره می‌داد و گاه پس از نقض نظریه‌ای که داشت به راحتی از آن صرف نظر می‌کرد، چنانکه در جلسه هیئت تحریریه مجله الهیات و حقوق، ایشان نسبت به نظریه نسخ تمهیدی خود دچار تردید شده بود و می‌گفت: با مطالعات اخیرم نسبت به این موضوع اینک اصراری ندارم.

۳. کتاب‌شناسی توصیفی

۱- التمهید فی علوم القرآن

این کتاب در موضوع علوم قرآن نگارش یافته و ده جلد است.

- جلد اول شامل مقدمه و دو بخش است که به بررسی دو پدیده وحی و نزول قرآن، و جمع‌آوری قرآن و یکسان‌سازی مصاحف پرداخته است؛

- جلد دوم نیز در دو بخش به بررسی قرائات و نسخ اختصاص یافته است؛

- جلد سوم به موضوع محکم و متشابه اختصاص یافته و تأویل آیات متشابه از نظر استاد بیان شده است؛

- جلد چهارم به موضوع اعجاز قرآن پرداخته و ضمن واژه‌شناسی اعجاز، ابعاد اعجاز قرآنی، نظریات و آرای دانشمندان مسلمان را در مورد اعجاز قرآن نقد و بررسی کرده است.

- جلد پنجم درباره اعجاز بیانی قرآن است که این موضوع را همراه شواهد قرآنی و توضیح تفصیلی عناصر مؤثر در اعجاز بیانی ذکر کرده و مهمترین نظریات دانشمندان و مؤلفان جهان اسلام را در این زمینه به بحث گرفته است. در بخش پایانی این جلد فصاحت قرآن بررسی شده و توضیحات ارزشمندی ارائه شده است.

- جلد ششم تا دهم به ترتیب شبهات و ردود حول القرآن الکریم، و صیانه القرآن من التحریف و جلد اول و دوم التفسیر و المفسرون است که به دلیل اهمیت موضوع این چهار کتاب به صورت جداگانه چاپ شده است که توضیح هر یک به صورت جداگانه در زیر می‌آید. مجموعه التمهید چنانکه خود استاد آورده‌اند به منظور دفاع از حریم تشیع و اثبات نقش آفرینی بزرگان این مذهب در نشر علوم و معارف قرآنی حاصل بیش از سی سال تحقیق و تتبع همه‌جانبه است.

۲- التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب

ویژگی مهم این کتاب آن است که استاد بارها آن را قبل از انتشار در حوزه قم و مشهد - دانشگاه علوم اسلامی رضوی- تدریس کرده و در طی تدریس با یادکرد فصلهای تازه در کمال آن کوشیده است. ویژگی دیگر این کتاب منابع گسترده آن

است؛ هر منبعی که می‌توانسته بر غنای مبحث بیفزاید مورد توجه قرار گرفته است. از دیگر ویژگی‌های این کتاب نوآوری و ابتکار است از ویژگی‌های دیگر این کتاب دفاعنامه از حریم مذهب شیعه و اهل سنت است. همچنین با امعان نظر به دامنهٔ اباحت تاریخ تفسیر یک دورهٔ کامل این دانش از بررسی اصطلاحات گرفته تا ادوار شکل‌گیری تفسیر و مکاتبات تفسیری با یادکرد یک یک کتب تفسیری فریقین در این کتاب مطرح شده است و بالاخره یکی دیگر از ویژگی‌های این کتاب، قوت قلم نویسنده است، چنان که روح عربیت و احاطه به زوایای بیانی این زبان برای تبیین مقاصد نویسنده در سراسر آن می‌جوشد. این کتاب از روز انتشار مورد استقبال و توجه محافل علمی و دانشگاه قرار گرفته و تنها کتابی است که مباحثی مبسوط دربارهٔ تفسیر و مفسران دارد.

کتاب التفسیر و المفسرون در دو جلد، از یک مقدمهٔ کوتاه و سه بخش تشکیل شده است. بخش اول شامل مباحثی مفهوم‌شناسانه در مورد واژگان تفسیر و مباحث مرتبط با آن و بخش دوم شامل مراحل پنجگانهٔ تفسیر و بخش سوم به بیان روشهای تفسیری اختصاص دارد. مباحث مهم بخش اول عبارت است از علوم مورد نیاز مفسر، بطلان توهم انحصار تأویل قرآن به خدا و توقیفی بودن تفسیر قرآن، بیان مراد از تفسیر به رأی، توضیح حجت ظواهر قرآن با بیان روش قرآن در انتقال و بیان مطالب، بررسی مشروعیت، امکان و روشهای ترجمه و ارزیابی دیدگاههای فقهای شیعه و سنی در این خصوص و مهمترین عناوین بخش دوم اشاره به پنج مرحلهٔ تفسیر از عهد رسالت و دوران صحابه و تابعان و تفسیر در دوران اهل بیت علیهم‌السلام است.

در بخش سوم که در واقع زیرمجموعهٔ مرحلهٔ پنجم تفسیر است، دو روش تفسیر مآثور و تفسیر اجتهادی مورد بحث قرار گرفته است. ایشان تفسیر مآثور را به چهار گونهٔ تفسیر قرآن به قرآن، قرآن به سنت، به قول صحابی و قول تابعی تقسیم کرده و سپس به آفات و آسیبهای تفسیر مآثور اشاره می‌کند. ضعف اسناد، وضع و دستبرد در روایات و اسرائیلیات را سه آفت بزرگ این روش تفسیری برمی‌شمرند و در روش تفسیر اجتهادی ضمن بیان تعریفی از این روش به انواع تفاسیر اجتهادی اعم از فقهی و جامع می‌پردازند و سپس به تفاسیر جامع معاصر و نوع گرایش علمی و

اجتماعی که دارند پرداخته‌اند. ایشان در ذیل هر عنوان به معرفی مهمترین تفاسیر معاصر اهتمام ورزیده‌اند.

استاد در تعقیب مباحث این بخش از تفاسیر ادبی، لغوی، متشابهات، تفاسیر مختصر، تفاسیر عرفانی (رمزی و اشاری) نام برده و مهمترین تفاسیر هر گرایش را معرفی کرده‌اند متذکر می‌شود این کتاب با افزایشهایی، به فارسی تحت عنوان تفسیر و مفسران برگردانده و چاپ شده است.

۳- التفسیر الاثری الجامع

این کتاب که در واقع آخرین اثر ماندگار استاد به شمار می‌رود، شیوه‌ای نوین در تفسیرنگاری قرآن است و در نوع خود یک تفسیر روایی و نقلی است که جامع تمام روایات تفسیری شیعه و اهل سنت است. آنچه این کتاب را از دیگر کتابها ممتاز ساخته ویژگیهای ذیل است:

اولاً، جمع و تنسیق روایات فریقین در کنار یکدیگر که در راستای تقارن بین مذاهب و تقریب آنها گام بلندی است؛

ثانیاً، بررسی صحت و سقم روایات و نقد عالمانهٔ آنهاست، چنانکه خود استاد می‌گویند روایات تفسیری جملگی به صورت خام در کتابها عرضه شده و کاری که فقها بر روی روایات فقهی انجام داده‌اند بر روی روایات تفسیری انجام نگرفته است و لذا سلیم و سقیم آن به هم در آمیخته است برای جداسازی و تعیین سرنوشت نخبهٔ تفاسیر روایی با همت دوستان فاضل خویش به این امر خطیر اقدام نمودم (*گلستان قرآن*: شماره ۹/۱۹۹).

ثالثاً، عرضهٔ روایات تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام به جهان اسلام و نشان دادن برتری آن بر منقولات دیگران، ایشان در این راستا می‌فرمودند: هدف ما صرفاً جمع‌آوری نیست، بلکه هدف اصلی و اساسی ما اثبات این مدعاست که فهم عمیق قرآن بدون اهل بیت علیهم‌السلام امکان ندارد و دیگران اگر چیزی دارند، در واقع از خرمن علمی اهل بیت علیهم‌السلام خوشه‌چینی کرده‌اند. بدیهی است خلق چنین اثری تفسیری با این رویکردهای فراگیر و گسترده و اهدافی بلند، نیازمند همکاری جمعی از اندیشمندان و متخصصان و استفاده از همهٔ امکانات روز و آخرین دستاوردهای نرم‌افزاری علمی و کتابخانه‌ای

است. بر این اساس استاد فرزانه تعدادی از فضلاء قرآن پژوه را برای فیش برداری از تمام روایات و احادیث فریقین از کتابهای مختلف انتخاب کرد و کارش را از اوائل سال ۱۳۷۹ ش. آغاز نمود و تا آخرین روز عمر بابرکتش (آخر دی ماه ۱۳۸۵) لحظه‌ای از تحقیق و تتبع و تدوین این اثر قیم و گرانسنگ باز نایستاد.

در تدوین این کتاب نخست تمام روایات تفسیر نور الثقلین از منابع شیعی و تفسیر الدر المنثور از منابع اهل سنت مبنای اصلی کار قرار گرفت. در کنار این دو کتاب از ده منبع تفسیری شیعه مثل تفسیر قمی، عیاشی، طبرسی، طوسی، بحرانی، رازی، امام حسن عسکری علیه السلام و... و همچنین ده منبع تفسیر اهل سنت مثل طبری، ابن کثیر، قرطبی و... استفاده شد. در کنار این منابع از تفسیر المیزان، تفسیر آیه الله جوادی آملی و... و همچنین بیش از ۲۵ کتاب حدیثی شیعه مثل ارشاد شیخ مفید و سایر کتابهای ایشان، آثار شیخ صدوق و... و دهها منبع از منابع حدیث اهل سنت و نیز منابع تاریخ و رجال فریقین بهره برداری گردید.

مبنای کار گروه در تدوین تفسیر اثری بر این قرار گرفته که تمامی این میراث عظیم در ذیل هر آیه از منابع یادشده جمع آوری گردیده و هر کلام و مطلبی در فیش جداگانه‌ای ثبت و ضبط شده است و نیز از کلمات صحابه پیامبر صلی الله علیه و آله و تابعین و تابعین تابعین به عنوان توضیح آیات بهره برداری شده است. پس از پایان این مرحله فیش برداری، مجموعه فیشها در اختیار استاد قرار می‌گرفت و کار اصلی و محتوای تفسیر با قلم رسا و استوارشان ادامه می‌یافت.

ایشان در طی این شش سال آخر عمر، از ابتدای قرآن تا انتهای سوره بقره را که حدس زده می‌شود تا شش مجلد برسد با قلم خویش تفسیر می‌نمایند که امید است به زودی پس از تهیه مقدمات چاپ و نشر یابد. این مقدار از تفسیر اثری که با قلم استاد نگارش یافته علاوه بر آنکه راه روشن و شفاف را فراروی آیندگان گشود و روش جدیدی را در مسیر زدایش روایات مجعول از ساحت روایات تفسیری ابداع کرده آن است که ایشان گزیده‌ترین برداشتهای ژرف و نوین خودش را در این قسمت عرضه کرده است و خود در این باره می‌فرماید: من همه حرفهای اصلی‌ام را در تفسیر سوره بقره آورده‌ام، با این همه، ایشان با آینده‌نگری خاص خویش مسیر

نهایی این طرح نوپا را با هوشمندی و ظرافت تمهید نمود و بارها خطاب به برخی از اعضای تحقیق اظهار فرمود: «عمرم برای اتمام این طرح کفاف نمی‌دهد و این شماست که باید آن را به سامان برسانید و اگر ما آن روایات جمع‌آوری شده را به همان صورت خام بدون تحقیق و بررسی هم چاپ کنیم باز هم خدمت بزرگی به نشر معارف اهل بیت علیهم السلام کرده‌ایم.

یک جلد این اثر فعلاً به زیور طبع آراسته شده که شامل مقدمه و تفسیر سوره حمد است. در مقدمه، مباحثی چون فضائل قرآن، تفسیر و تأویل (ظهر و بطن)، سلامت قرآن از تحریف، تفسیر اثر در مراحل اولیه، آفات تفسیر، حروف مقطعه، نقد آثار و روایات تفسیری بر کرسی امتحان مطرح شده است. بخش دوم کتاب شامل فضیلت سوره حمد، روایات رسیده در مورد قرائت سوره حمد، نظم بدیع سوره، استعاده، بسمله، تفسیر سوره حمد و ذکر آمین است.

دست اندرکاران و همکاران استاد گفته‌اند پنج جلد به قلم استاد آماده چاپ و بقیه تا پایان قرآن زیر نظر استاد جمع‌آوری شده که ان شاء الله تنظیم و منتشر خواهد شد.

۴- اهل بیت علیهم السلام و القرآن الکریم

این کتاب شامل سلسله بحثها و مقالاتی از استاد است که در مجله «رسالة الثقلین» آمده است. بارزترین آنها «اهل بیت علیهم السلام وارثان قرآن و حاملان علم پیامبر صلی الله علیه و آله» است، همچنین در این کتاب به نقش اهل بیت علیهم السلام در تفسیر اشاره شده است. در پایان کتاب بحث «بداء» از نظر مذاهب قرآن و روایات و همچنین تحریف‌ناپذیری قرآن مطرح شده است.

۵- احکام شرعی

این کتاب که در واقع رساله عملیه ایشان محسوب می‌شود، در چهار بخش طهارات، عبادات، معاملات و مسائل جدید و نوظهور تنظیم یافته است.

استاد این رساله عملیه را به درخواست برخی از علاقمندان نظریات فقهی معظمله تألیف کرده‌اند. ایشان بر این باور بودند که وظیفه فقها پاسخ به سؤالات و نیازهای اساسی مردم است به همین جهت این کتاب که تمامی ابواب فقهی را در بر دارد، از ۱۶۰ صفحه تجاوز نکرده است.

استاد آخرین نظریات فقهی خود را با توجه به نیاز روز با سادگی و روانی در این کتاب منعکس کرده‌اند و در پاره‌ای موارد جهت ازدیاد بصیرت و اطلاع خوانندگان، مستندات حکم خود را در ضمن مسئله و یا در پاورقی یادآور شده‌اند. لازم به ذکر است که ایشان در این کتاب بر آن است که فتوایی خلاف مشهور یا اجماع فقها نگوید.

۶- آموزش علوم قرآنی

با توجه به رشته‌های برخی دانشگاهها و دانشکده‌ها و نیاز حوزه‌ها و کانونهای قرآنی به مباحث علوم قرآنی، این کتاب نگارش یافت. این کتاب در ۲۲ درس تنظیم یافته است و با توجه به اینکه یک کتاب آموزشی است در پایان هر درس پرسشهایی نیز آمده تا دانش‌پژوهان بتوانند با پاسخگویی به آنها مطالب عمده و اصل درسها را به ذهن بسپارند.

سرفصلهای مهم این کتاب، شامل آشنایی با علوم قرآنی، پدیده وحی، نزول قرآن، اسامی و اوصاف آن، جمع و تألیف، قرائت و قاریان، نسخ، محکم و متشابه، حروف مقطعه، سوگندها، قصص، امثال، اعجاز قرآن و ... می‌باشد.

۷- پرتو ولایت

این کتاب شامل مجموعه سخنرانیهای استاد در ماه رمضان ۱۴۲۵-۱۴۲۶ ق. است که در دو بخش «اسلام‌شناسی در مکتب تشیع» و «آیه‌های ولایت» تدوین شده است. در بخش اول دیدگاه شیعه نسبت به نقش و جایگاه امام در جهان هستی و مسائل مرتبط با آن مانند علم امام، عصمت امام، توسل به امامان معصوم علیهم‌السلام و مهدویت مطرح شده است و در بخش دوم مهمترین و مشهورترین آیه‌های ولایت امیر مؤمنان علیه‌السلام به شکل مبسوط و مستدل مطرح شده است.

۸- تمهید القواعد

این کتاب عهده‌دار بحث فقهی عمیق و استدلالی از مسئله قضای عبادات فوت شده از دو جنبه اصولی و فقهی است که مؤلف در آن میان تعابیر آسان و روان و قوت استدلال جمع و مطالب را همراه با اختصار و ایجاز بیان داشته‌اند.

این کتاب در یک مقدمه عمومی و بیست مقدمه اصولی و چهل و سه مسئله فقهی و هفده فرع از فروع قضای عبادات فوت شده از طرف میت تنظیم شده است. در این

کتاب مباحثی چون اصل اولیه عدم نیاز عبادات فوت شده به قضا و نیازمندی قضا به امر جدید شارع و تقسیم ارتداد به دو قسم ارتداد از کل اسلام و انکار دین و ارتدادی که لازمه داشتن یک عقیده فاسد است و اینکه احکام وارده در مورد وجوب قتل، جدایی از همسر، تقسیم اموال و ... فقط مخصوص به نوع اول است و ... مطرح شده است. ایشان در همه این مباحث با ذکر مستندات به بیان دیدگاه فقهی خود بر اساس روش استدلالی و اجتهادی پرداخته است.

۹- تناسخ الارواح

این کتاب شامل یک مقدمه و سه بخش است: در مقدمه به سابقه طولانی و تاریخی مسئله بازگشت روح اشاره شده، با تأکید بر اینکه این نظریه در مراکز اسلامی جایگاهی نداشته است و خلاف ضرورت اسلامی است. در بخش اول کتاب، نظریه تناسخ از دو جهت تشریح نظریه در دو مکتب قدیم و جدید بررسی شده و سپس دلیلهایی را که به عنوان پشتوانه مکتب آورده شده انعکاس یافته است.

بخش دوم به بررسی پر دامنه‌ای از سؤالهای مدعیان نظریه «تناسخ ارواح» پرداخته و ادله آنها را از جنبه فلسفی و علمی مورد مناقشه قرار داده است و زمینه‌های روان‌کاوانه و روان‌شناسانه این نظریه را بررسی می‌کنند. مهمترین بخش کتاب مربوط به بطلان نظریه تناسخ ارواح از دیدگاه اسلام است، ضمناً متذکر می‌شوم که این کتاب تحت عنوان «بازگشت روح» به فارسی برگردانده و چاپ شده است.

۱۰- تاریخ قرآن

این کتاب که دارای یک مقدمه و شش فصل و شامل مباحث پدیده وحی، نزول قرآن، جمع و تألیف قرآن، قاریان و قرائات هفت گانه، رفع شبهه تحریف و ترجمه قرآن است، به عنوان متن درسی دانشجویان رشته الهیات شاخه قرآن و حدیث در مقطع کارشناسی به ارزش ۴ واحد درسی است که به تقاضای سازمان سمت صورت گرفته است.

۱۱- تفسیر سوره حجرات

این کتاب تفسیر اجمالی سوره حجرات است و مباحثی چون ادب و رفتار اسلامی، اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و اعتقادی و شأن نزول در آن بیان شده و در پایان به تفسیر تفصیلی سوره پرداخته شده است. این کتاب در ابتدا به عنوان متن درسی و

سپس در قالب دو مقاله توسط اینجانب، در مجله اندیشه حوزه به چاپ رسیده است.

۱۲- تفسیر سوره اسراء

این کتاب دربردارنده تفسیر اجمالی و تفصیلی سوره اسراء است که ابتدا در قالب متن درسی و سپس در نشریه داخلی علوم و معارف قرآنی دانشگاه علوم اسلامی رضوی چاپ شده و سپس در قالب کتاب نشر یافته است.

۱۳- تنزیه انبیا

این کتاب سلسله درسهای آیه الله معرفت است که در آن تمام آیات مربوط به حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَام تا خاتم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را که از آن بوی عدم عصمت می آید بررسی کرده است، یعنی بررسی آیاتی که ظاهری متشابه دارند و با نگاه سطحی و ظاهری به آنها عصمت انبیا زیر سؤال می رود. در این رابطه استاد سلسله درسهای مختلفی ارائه کرده اند که این مجموعه در ماه مبارک رمضان ۱۳۷۳ ش. در دفتر تبلیغات اسلامی قم مطرح شده و به همت یکی از شاگردان ایشان پیاده و چاپ شده است. مباحث این کتاب شامل پنج بخش و ۲۶ جلسه است و موضوعاتی چون عصمت پیامبران، عصمت پیامبر اسلام صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قبل از بعثت، بحث سهو نبی (اشتباه پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) و دیگر آیات متشابه درباره پیامبر اسلام صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و سایر پیامبران از آدم تا حضرت عیسی در آن مطرح شده است.

۱۴- تناسب آیات

این کتاب در نه فصل تنظیم شده است. تناسب و تناسب معنوی در قرآن، اقسام فواصل قرآن کریم، قانون و ضابطه معرفت، شناخت فواصل در آیات، وجود سجع در قرآن، فواتح و خواتیم سوره های قرآن، مبادی مقدمات و افتتاحات در کلام خدا، خطابات خدا در قرآن، حروف مقطعه در اوائل سوره ها و تناسب و نظر دیگران. کتاب یاد شده اقتباس و ترجمه ای از جلد پنجم «التمهید» استاد است که مترجم در پیش گفتار به معرفی کتاب و بیان تناسب از دیدگاه دانشمندان اسلامی و نقش و فایده آن پرداخته است.

۱۵- حدیث لاتعداد

کتاب فوق شامل سه رساله از استاد است، حدیث لاتعداد، حدیث من زاد فی صلاته و رساله اقتباسی از کتاب حدیث لاتعداد علامه فشارکی.

استاد در این کتاب با ذکر ۵۰ مسئله از فروع «خلل» در نماز بر اساس حدیث لاتعداد به بررسی و حکم شرعی آنها پرداخته است.

۱۶- جامعه مدنی

این کتاب شامل مقدمه و هفت مقاله تحت عناوین، جامعه مدنی یا جامعه دینی، دموکراسی در نظام ولایت فقیه، آزادی و تحقق آن در نظام حکومت اسلامی، پلورالیسم دینی در بوته نقد، حدود و ضوابط شرعی ولایت فقیه، ولایت فقیه از دیدگاه شیخ انصاری و آیه الله خویی و نگاهی به حقوق بشر است. پایان بخش کتاب دو ضمیمه، تحت عنوان اعلامیه جهانی حقوق بشر و اعلامیه اسلامی حقوق بشر است. نام کتاب برگرفته از اولین و بلندترین مقاله کتاب (جامعه مدنی) است که قبلاً در شماره ۱۴ مجله اندیشه حوزه چاپ شده بود.

۱۷- شبهات و ردود

این کتاب پاسخگوی معروفترین شبهات در مورد قرآن است که از یک مقدمه و پنج بخش تشکیل شده است. بخش اول به پاسخ شبهه مشهور شرق شناسان مبنی بر وجود مصادری برای قرآن پرداخته است؛

بخش دوم پاسخ به شرق شناسان و روشنفکران مسلمان داخلی متأثر از آنها درباره ورود عناصری از فرهنگ باطل عرب جاهلی به قرآن است؛ بخش سوم ضمن تأکید بر عدم وجود اختلاف و تناقض در آیات قرآن یکی از ابعاد اعجاز قرآن را مورد بحث قرار داده است؛ بخش چهارم، موارد ادعاشده در قرآن که مخالف با مستندات علمی، تاریخی و یا ادبیات است به بحث گرفته شده است؛

و بخش پنجم بر واقعی بودن قصص قرآن تأکید دارد. ضمناً این کتاب توسط چند تن از شاگردان ایشان در دانشگاه علوم اسلامی رضوی تحت عنوان «نقد شبهات پیرامون قرآن» به فارسی برگردانده و چاپ شده است.

۱۸- صیانة القرآن من التحریف

کتاب شامل یک مقدمه و دوازده فصل با عناوین تحریف در لغت و اصطلاح،

خلاصه دلایل باطل بودن شبهه تحریف قرآن، تصریحات بزرگان شیعه بر تحریف ناپذیری قرآن، شهادت‌های گسترده بر دور بودن علمای بزرگ شیعه از قول به تحریف، موضع شیعه در برابر گروه منقرض شده اخباری، تحریف در کتابهای عهدین، نگاهی گذرا و سریع بر تاریخ عهدین، مسئله شباهت گذشته و حاضر، تحریف قرآن نزد حشویه عامه، تحریف در دیدگاه گروه منقرض شده اخباری، گمانه‌های مؤلف کتاب «فصل الخطاب» هزار حدیث و حدیث است. بیشترین بخش کتاب مربوط به باور شیعه مبنی بر عدم تحریف قرآن است و از امتیازات این کتاب نقد برخی کتب روایی و تفسیری توسط مؤلف است.

از این کتاب دو ترجمه فارسی مجمل و مفصل صورت گرفته که ترجمه مجمل برگرفته از کتاب و مجموعه سخنرانیهای استاد در این موضوع است، اما این کتاب به سفارش سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) توسط آقای دکتر نصیری دانش آموخته دانشگاه علوم اسلامی رضوی در سال ۱۳۷۹ تحت عنوان تحریف ناپذیری قرآن ترجمه و چاپ شده است.

۱۹- علوم قرآنی

کتاب شامل یک مقدمه مفصل و نه فصل تحت عناوین پدیده وحی، نزول قرآن، جمع و تألیف قرآن، قراء و قرائات سبع، نسخ در قرآن، محکم و متشابه، وجوه و نظائر در قرآن، اعجاز قرآن، و دفع شبهه تحریف است.

این کتاب در واقع بازنویسی فشرده از مجموعه التمهید و صیانة القرآن من التحریف است که متناسب با سطح عمومی حوزه و مقطع کارشناسی دانشگاه نوشته شده است.

۲۰- مالکية الارض

این کتاب با هدف پاسخ به این سؤال که آیا احیاگر زمین مالک آن می‌شود یا خیر به رشته تحریر درآمده است. ایشان در این رساله ضمن تقسیم زمینها به چهار قسم انقال، آبادشده بالعرض، موات بالاصاله و موات بالعرض به بیان حکم هر یک پرداخته و با تذکر به قدمت موضوع در تألیف فقهای شیعه، ضمن ده بند مطالب رساله را خلاصه می‌کنند. ایشان در این کتاب خلع ید از تصرف کنندگان زمین را توسط ولی امر مسلمین با وجود مصالح مجاز شمرده‌اند.

۲۱- معارفی از قرآن

این کتاب سلسله مباحثی است که استاد در ماه مبارک رمضان ۱۳۷۴ با عنوان تفسیر موضوعی در جمع عده‌ای از طلاب مطرح کرده که در ۲۱ جلسه سامان یافته است. عمده مباحث کتاب مربوط به اعتقادات و شامل مباحثی چون توحید، قضا و قدر، شفاعت، توسل، تبرک، عالم ذر و تجسم اعمال است.

۲۲- ولایة الفقیه ابعادها و حدودها

کتاب در دو مقصد اثبات ولایت مطلقه فقیه و نظام حکومت اسلامی با هدف تبیین نظریه ولایت فقیه و برتری حکومت اسلامی بر دیگر نظامها تحریر یافته است.

۲۳- ولایت فقیه

کتاب در نه فصل شامل حکومت دینی، امامت در مکتب تشیع، تبیین مفهومی ولایت مطلقه فقیه، نقش بیعت در عصر حضور و غیبت، پشتوانه نظام در حکومت اسلامی، مبانی مشروعیت ولایت فقیه، مناصب ولی فقیه، ولایت تشریحی (حق قانونگذاری) و ولایت تکوینی تنظیم یافته است. فلسفه نگارش این کتاب پس از رحلت امام خمینی علیه السلام پاسخگویی به شبهاتی بود که پیرامون ولایت مطلقه فقیه مطرح شد و در واقع آخرین دیدگاههای استاد در مسئله مذکور است.

۴. آثار نشریافته استاد

دستنویسها و آثار چاپ نشده استاد، در سه مقوله قابل جمع بندی است:

الف: آثار قرآنی

۱. الروح فی المصطلح القرآن، ۲۶ ص
۲. القلب فی المصطلح القرآنی، ۶ ص
۳. التفسیر الموضوعی، ۲۲ ص
۴. البداء فی القرآن و الحدیث، ۱۱ ص
۵. الاجتهاد فی التفسیر، ۹ ص
۶. اسرائیلیات، ۳۳ ص
۷. پژوهشهای قرآنی و رویکردهای تفسیری (به صورت پرسش و پاسخ)، ۱۹ ص
۸. امام در قرآن، ۲۰ ص
۹. ابراهیم خلیل الرحمن، ۲۴ ص
۱۰. اوصاف ابراهیم در قرآن، ۱۵ ص
۱۱. اخلاق انبیا در قرآن، ۶۱ ص
۱۲. ارزشهای قرآن، ۶ ص
۱۳. الباغی و العادی فی القرآن، ۵ ص
۱۴. امثال در قرآن، ۴۶ ص
۱۵. بطن در قرآن، ۲۹ ص
۱۶. ترجمه القرآن، ۸۳ ص
۱۷. تأکید قرآن بر تعمیق جنبه‌های نظری، ۴ ص
۱۸. تفسیر روایی تطبیقی، ۸۸ ص

۱۹. تفسیر عرفانی، ۶۴ ص
 ۲۰. تأویل از دیدگاه اهل ذوق و عرفان، ۳۳ ص
 ۲۱. تدبیر در قرآن، ۲۰ ص
 ۲۲. تفسیر به رأی از دیدگاه علامه طباطبایی، ۱۴ ص
 ۲۳. تأویل از دیدگاه علامه طباطبایی، ۶۱ ص
 ۲۴. تهذیب التفسیر عن الدخائل والموضوعات، ۹ ص
 ۲۵. تفسیر سورة انفال، ۶۸ ص
 ۲۶. تفسیر سورة اسراء، ۵۳ ص
 ۲۷. ترجمه قرآن و امکان آن، ۱۶ ص
 ۲۸. جایگاه تفکر و شیوه ابلاغ و قرآن، ۱۰ ص
 ۲۹. روشها و گرایشهای تفسیری، ۱۱ ص
 ۳۰. روشهای متداول تفسیر، ۵ ص
 ۳۱. رجعتی به تفسیر میزان، ۵ ص
 ۳۲. زبان قرآن، ۱۸ ص
 ۳۳. سهو النبی ﷺ، ۲۸ ص
 ۳۴. شیوه بیانی قرآن، ۹ ص
 ۳۵. شناخت زبان قرآن، ۱۵ ص
 ۳۶. فراز و فرودهای تفسیر و تبلیغ قرآن، ۷ ص
 ۳۷. قرآن و نصوص و حیانی، ۳ ص
 ۳۸. قرآن و نسل امروز، ۳ ص
 ۳۹. قول در قرآن، ۱۱ ص
 ۴۰. قصص قرآنی از دیدگاههای مختلف، ۴ ص
 ۴۱. قرآن در بستر زمان، ۲۰ ص (دو صفحه روزنامه اطلاعات)
 ۴۲. کاربرد حدیث در قرآن، ۵ ص
 ۴۳. کاربرد مجاز در قرآن، ۱۳ ص
 ۴۴. کتاب از دیدگاه قرآن، ۱۵ ص
 ۴۵. کرامت انسان در قرآن، ۴ ص
 ۴۶. گوشه‌ای از ویژگیهای تفسیر میزان، ۱۲ ص
 ۴۷. موضع الحدیث من التفسیر، ۱۲ ص
 ۴۸. معجزه ابزار دفاعی پیامبران، ۹ ص
 ۴۹. معجزه یک ضرورت دفاعی، ۱۱ ص
 ۵۰. مسائل مالی و اقتصادی مطرح شده در قرآن، ۶ ص
 ۵۱. مبانی اخلاق در قرآن، ۱۰۰ ص
 ۵۲. مسئله بداء، ۱۲ ص
 ۵۳. متشابهات در قرآن، ۵۶ ص

۵۴. نقش پیش فرضها در فهم قرآن و نصوص و حیانی، ۳ ص
 ۵۵. نسخ در قرآن، ۲۷ ص و دو نسخه دیگر ۸ و ۱۷ ص
 ۵۶. نقش دو عالم بزرگوار دهلوی و شرف‌الدین عاملی در تألیف امت و وحدت کلمه، ۱۹ ص
 ۵۷. نکته‌های تفسیری در سورة حمد، ۸ ص
 ۵۸. نظری بر روایات معراجیه (اسرائیلیات)، ۲۱ ص
- ب: فقهی و اصولی**
۵۹. امام راحل و مبانی فقهت، ۶ ص
 ۶۰. الکرّ تحقیق عن مقداره و حجمه، ۳۰ ص
 ۶۱. اجزاء از دیدگاه نائینی در رابطه با حدیث لاتعاد، ۸ ص
 ۶۲. احکام ارشادی و مستقلات عقلیه، ۶ ص
 ۶۳. بیع العربون، ۱۷ ص
 ۶۴. بیع الفضولی، ۱۹ ص
 ۶۵. بلوغ دختران، ۹ ص
 ۶۶. بینه از دیدگاه شرع، ۱۱ ص
 ۶۷. بررسی مشروعیت «توزیع» در قسامه، ۲۲ ص
 ۶۸. بحثی در تعزیرات، ۴۰ ص
 ۶۹. تجدید نظر در احکام دادگاهها، ۱۱ ص
 ۷۰. حقیقت وقف، ۱۹ ص
 ۷۱. حق حضانت، ۱۴ ص
 ۷۲. حلّ یائسگی، ۱۳ ص
 ۷۳. حجیت علم قاضی، ۱۱ ص
 ۷۴. حدیث لاضرر از دیدگاه امام راحل، ۷ ص
 ۷۵. حجیت ظواهر قرآن، ۶۱ ص
 ۷۶. دادوستد قولنامه‌ای، ۱۷ ص
 ۷۷. ربا از گناهان کبیره و استثناپذیر، ۲۸ ص
 ۷۸. رفع ابهامات فقهی مسح، ۸ ص
 ۷۹. شایستگی زنان برای قضاوت، ۱۴ ص
 ۸۰. شرط خیار در وقف، ۶ ص
 ۸۱. ضمانت، گسترش یا انتقال محل پرداخت، ۴ ص
 ۸۲. عقلانیت از منظر اخباریان، ۶ ص
 ۸۳. عیوب موجبه فسخ نکاح، ۱۸ ص

۸۴. فقه القضاء (دو مجموعه بزرگ)
 ۸۵. قضای شورایی، ۹ ص
 ۸۶. قتل عمد، ۸۵ ص
 ۸۷. قاعده نفی الضرر، ۱۶ ص
 ۸۸. قاعده الالزام، ۱۰ ص
 ۸۹. کتاب الوقف، ۱۶ ص
 ۹۰. کتاب الطهاره، ۱۱۶ ص
 ۹۱. کتاب الحج، ۱۶ ص
 ۹۲. موسیقی از دیدگاه شرع اسلام، ۲۹ ص
 ۹۳. مصلحت در گستره ولایت فقیه، ۲۰ ص
 ۹۴. مقالاتی در باب دیات، ۵۷ ص
 ۹۵. متی تصوم الجاریه، ۲ ص
 ۹۶. مقالاتی در باب ارث، ۳۸ ص
 ۹۷. مسئله تحدید نسل، ۶ ص
 ۹۸. مسئله الرق، ۳۲ ص
 ۹۹. مکتبهای اصولی و مدرسه محقق نائینی، ۱۸ ص
 ۱۰۰. ولایت فقیه و حکم حکومتی، ۷ ص
 ۱۰۱. ولایت فقیه از دیدگاه شیخ انصاری، ۳۴ ص
- ج: کلامی و...**
۱۰۲. آزادی و تحقق آن در نظام حکومت اسلامی، ۱۹ ص
 ۱۰۳. الوحده الاسلامیه علی منصّه النقد، ۷ ص
 ۱۰۴. اعتبار احکام و قوانین حکومتی، ۶ ص
 ۱۰۵. اهداف الرساله، ۲۲ ص
 ۱۰۶. اربعین حسینی و ابعاد آن، ۷ ص
 ۱۰۷. آیه نجوی فضیلت کبرای امیر مؤمنان علیه السلام، ۵ ص
 ۱۰۸. الرجعة فی القرآن و الآثار، ۱۸ ص
 ۱۰۹. پیامبر کیست؟ ۱۲۰ ص
 ۱۱۰. تکامل فقه‌نیاز ضروری حکومت اسلامی، ۱۰ ص
 ۱۱۱. تکثرگرایی دینی، ۸ ص
 ۱۱۲. پیامبر اعظم از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه، ۱۶ و ۱۶ و ۹ ص
 ۱۱۳. پلورالیسم دینی در بوتّه نقد، ۲۲ ص
 ۱۱۴. جایگاه اکثریت در نظام اسلامی و دموکراسی، ۷ ص

۱۱۵. جامعه دینی یا جامعه مدنی، ۸۴ ص
 ۱۱۶. جهانی شدن، ۵۲ ص
 ۱۱۷. جهانگردی از دیدگاه اسلامی، ۱۵ و ۳۳ ص
 ۱۱۸. جایگاه فقه در پاسخگویی به رویدادها، ۱۰ ص
 ۱۱۹. جایگاه ولایت در قرآن، ۷ ص
 ۱۲۰. حقوق متقابل مردم و حکومت از دیدگاه امیر مؤمنان علیه السلام، ۶۱ ص
 ۱۲۱. حدیث ولایت، ۱۶ ص
 ۱۲۲. حدیث ایثار و نزول آیه «و یطعمون» به دو روایت صحیح و سقیم، ۱۷ ص
 ۱۲۳. رابطه مالکیت حکومتی با خمس و زکات در نظام حکومت اسلامی، ۹ ص
 ۱۲۴. روش تحقیق و نقد، ۱۴ ص
 ۱۲۵. رهبری و زعامت سیاسی در اسلام، ۱۲ ص
 ۱۲۶. رسالت انبیا از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه، ۲۴ ص
 ۱۲۷. روشمندی معرفت دینی یا هرمنوتیک دینی، ۳ ص
 ۱۲۸. صحابه از منظر اهل بیت علیه السلام، ۳۱ و ۵۱ ص
 ۱۲۹. عقلانیت دینی در مکتب تفکیک، ۱۱ ص
 ۱۳۰. فلسفه خاتمیت از منظر کلام جدید، ۶۱ ص
 ۱۳۱. کتابة الحدیث، ۱۹ ص
 ۱۳۲. مفهوم آزادی از دیدگاه اسلام، ۳۱ ص
 ۱۳۳. مصطلح الحدیث - معرفة الحدیث، ۲۷ ص
 ۱۳۴. مهدی موعود علیه السلام، ۱۸ ص
 ۱۳۵. مسئله رجعت، ۴۲ ص
 ۱۳۶. نقش زمان و مکان در روند اجتهاد، ۸ ص
 ۱۳۷. معاد جسمانی، ۲۲ ص
 ۱۳۸. نقش اهل بیت علیه السلام به ویژه امام صادق علیه السلام در مبارزه با غلو و غلات، ۱۶ ص
 ۱۳۹. نکاتی قابل توجه درباره زیارت عاشورا، ۵ ص
 ۱۴۰. ویژگیهای حکومت اسلامی از منظر نهج البلاغه، ۳۴ ص
 ۱۴۱. ولایت و بیعت در عهد معصوم و دوران غیبت، ۵ ص

۵. مقالات^۱

یک: اندیشه حوزه

۱۴۲. ارزشهای قرآن، ش ۱
 ۱۴۳. مالکیت زمین در منابع اسلامی (۱)، ش ۲
 ۱۴۴. مالکیت زمین در منابع اسلامی (۲)، ش ۴
 ۱۴۵. شبهه تحریف، ش ۵
 ۱۴۶. مالکیت زمین در منابع اسلامی (۳)، ش ۶
 ۱۴۷. عصمت پیامبر، ش ۸
 ۱۴۸. آموزه‌هایی از سوره حجرات (۱)، ش ۱۲
 ۱۴۹. آموزه‌هایی از سوره حجرات (۲)، ش ۱۳
 ۱۵۰. جامعه دینی یا جامعه مدنی؟، ش ۱۴
 ۱۵۱. پلورالیزم دینی در بوته نقد، ش ۱۶
 ۱۵۲. ولایت فقیه از دیدگاه شیخ انصاری و آیه‌الله خویی، ش ۱۷
 ۱۵۳. دموکراسی در نظام ولایت فقیه، ش ۱۸
 ۱۵۴. مبانی اخلاق در قرآن، ش ۲۲
 ۱۵۵. بایستگیهای حکومت از دیدگاه امام علی علیه السلام، ش ۲۶
 ۱۵۶. امام حسین علیه السلام پیروز میدان، ش ۳۹
 ۱۵۷. بایستگیهای پرشس و پاسخ از منظر کتاب و سنت، ش ۴۹-۵۰
 ۱۵۸. مبانی جامعه دینی از نگاه قرآن و سنت، ش ۵۶

دو: الهیات و حقوق (مجله تخصصی

دانشگاه علوم اسلامی رضوی)

۱۵۹. کاربرد حدیث در تفسیر، ش ۱
 ۱۶۰. جایگاه ممتاز زن در قرآن، ش ۴-۵

۱۶۱. معجزه، ضرورتی دفاعی، ش ۱۱

سه: علوم و معارف قرآنی

۱۶۲. درآمدی بر تفسیر سوره انفال، ش ۱
 ۱۶۳. جلوه‌های امداد در سوره انفال، ش ۲
 ۱۶۴. دشمن‌شناسی در سوره انفال، ش ۳
 ۱۶۵. آزادی اندیشه در سوره انفال، ش ۴
 ۱۶۶. تفسیر سوره اسراء، ش ۶-۷

۶. مصاحبه‌ها و گفتگوها^۲

۱۶۷. معارف قرآنی و شیوه‌های تفسیری، ش ۷
 ۱۶۸. فقه جواهری و ویژگیهای آن، ش ۹
 ۱۶۹. زبان قرآن، ش ۱۱
 ۱۷۰. عقلانیت دینی، ش ۱۹
 ۱۷۱. آزادی در نظام حکومت اسلام، ش ۲۰
 ۱۷۲. نقدی بر تفسیرهای روشنفکرانه از قرآن و حدیث، ش ۲۵
 ۱۷۳. اصطلاحات در آینه وحی، ش ۲۸
 ۱۷۴. عناصر کارآمدی فرهنگ از نگاه قرآن، ش ۲۹
 ۱۷۵. نسبت دین و لیبرالیسم، ش ۳۷
 ۱۷۶. مبانی سیاسی و فقهی نهضت عاشورا، ش ۳۸
 ۱۷۷. ناهمگونی داشته‌های متدینان با فرهنگ دینی، ش ۴۵
 ۱۷۸. راهکارهای ایجاد مفاهمه میان ادیان، ش ۴۶

۷. پایان‌نامه‌ها^۱

- آرامش و اطمینان در قرآن
 آسیب‌شناسی حکومت دینی از دیدگاه امام علی علیه السلام
 آفات و آسیبهای رفتاری انسان از نگاه قرآن
 اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و روایات با نگاهی به روشهای مقابله با مفاسد اقتصادی
 ادب انبیاء در قرآن و مقایسه آن با تورات و انجیل
 استکبار از دیدگاه قرآن و حدیث
 اصل عدم استناد ایرادات در اسناد تجاری
 اصول مشترک ادیان ابراهیمی در قرآن و عهدین
 انبیا در قرآن و عهدین
 بازکاوی معاد در قرآن و نقش سازنده آن در فرد و جامعه
 بررسی مجازات قصاص اطراف در فقه و حقوق
 بررسی نقد و مبانی آراء تفسیری سر سیداحمدخان تجلی کلام الهی در حماسه حسینی
 تفسیر مشهدی (کنزالدقایق) و روش تفسیری او
 خاتمیت و جامعیت اسلام از دیدگاه قرآن کریم
 روش‌شناسی تفسیر معصومان علیهم السلام
 روش‌شناسی و فقه الحدیثی فیض در وافی
 روش موضوعی در تفسیر قرآن
 زنان در قرآن
 سعادت و شقاوت و عوامل آن در نهج البلاغه
 شرح خطبه قاصعه امام علی علیه السلام
 طبری و تفسیر او در بوته نقد
 علم غیب
 علوم قرآن در گفتار احادیث معصومین علیهم السلام
 قرآن و معرفی چهره پنهان نفاق
 قسم در قرآن
 کمال انسان در قرآن
 گستره آموزه‌های تشریحی قرآن
 مبانی تشیع در قرآن بروایت علامه حلی در نهج الحق
 مبانی جامعه دینی در قرآن
 مبانی شیخ طوسی در رفع تعارض اخبار با عنایت به استبصار
 نسخه خطی حاشیه بر انوار التنزیل شیخ بهایی
 نقد محتوایی حدیث، راهها و روشها
 نقد و بررسی دیدگاههای مستشرقین پیرامون وحیانی بودن قرآن
 نیازهای انسان از دیدگاه قرآن کریم
 هدایت و مبانی آن در قرآن
 هماهنگی و تناسب در ساختار قرآن
 وحی از دیدگاه علامه طباطبایی

۱. استاد عهده‌دار پایان‌نامه‌های مختلف دانشجویی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در دانشگاهها و سطح ۳ و ۴ حوزه‌ها بوده‌اند که دهها موضوع را در بر می‌گیرد. در این مقاله فقط به ذکر پایان‌نامه‌های دانشگاه علوم اسلامی رضوی در مقطع کارشناسی ارشد بسنده می‌کنیم و با تأسف یادآور می‌شویم که چند پایان‌نامه دکتری و کارشناسی ارشد دانشگاه به عهده ایشان بود که با ارتحال ایشان ناتمام ماند.

۱. استاد دارای مقالات متعدد در موضوعات متفاوت در مجلات مختلف است که بیان همه آنها خود نیازمند کتابچه‌ای مستقل است، اما آنچه ما در بخش مقالات ایشان می‌آوریم صرفاً مقالات نگارش یافته ایشان به ترتیب در سه مجله وابسته به دانشگاه علوم اسلامی رضوی است.
 ۲. با توجه به ابعاد مختلف علمی، مصاحبه‌های فراوان و متعددی با استاد در موضوعات مختلف و در مجلات و روزنامه‌های کثیرالانتشار انجام و ثبت و ضبط شده است که خود کتابی مستقل را شکل می‌دهد. ما در اینجا فقط به ذکر مصاحبه‌های ایشان که در مجلات دانشگاه علوم اسلامی رضوی آمده بسنده می‌کنیم.